

GALLINA ZSOLT – GULYÁS GYÖNGYI

Balatonig terjedt a Balkán?

Török kori muszlim temető(k) Fonyód-Bézsényen

A LELŐHELY ÉS A KÖRNYEZETE

A lelőhely Fonyódtól délkeletre, 3–4 km-re, a Balaton mocsarából, a Nagyberekből kiemelkedő hosszú dombháton helyezkedik el. A nyugatról, északról és délről berkekkel, vizenyős területekkel övezett és a Balaton tőszomszédságában elhelyezkedő bézsényi földhát minden korban alkalmas volt megtelepülésre. A lelőhely Fehérbézsény és Feketebézsény között, a fonyódi berekből kiemelkedő, dombokkal tagolt földnyelv középső részén, egy észak–déli irányú dombháton húzódik. A fonyód-fehérbézsényi több korszakos lelőhely (lelőhely-azonosítója: 32535) az M7-es autópálya építéséhez kapcsolódóan, 2003 és 2006 között Gallina Zsolt és Somogyi Krisztina vezetésével került feltárássra.¹ A megkutatott területen az újkőkortól a török kor végéig terjedő időszakból, továbbá a kora újkorból került elő emléktárgy (1. kép).

A feltárások a török kori temető(ke)t érintették, hódoltságkori településmaradványok kis számban kerültek napvilágra. Viszont Fehérbézsénytől északkeletre 1 km-re, a fonyódi halastavak partján egy török kori falu nyomát figyelték meg.²

A régészeti jelenségek többsége az Árpád-korból származott. E környékre, illetve talán kissé északabbra lokalizálható az 1135-ben említett, Besenyő nevezetű település.³ A területet a 16. században a Lengyeli család birtokolta. Írott adatok alapján a templom léte a 16. századig követhető nyomon. Pusztulása a török korban mehetett végbe. A templomot a feltárt nyomvonalszakasztól északra sejtjük a helynevek és az írott források alapján.⁴

A temetőtől északnyugatra a palánkvár (Alsóvár) mintegy 150 méter hosszúságú nyugati fala húzódik a Fácános erdőben két árokkal és három sánccal.⁵ Az 1783. évi I. katonai felmérésen még fellelhető a sarokbástyás palánkvár nyoma, melynek teljes területe 135×125 méter volt. Szigliget

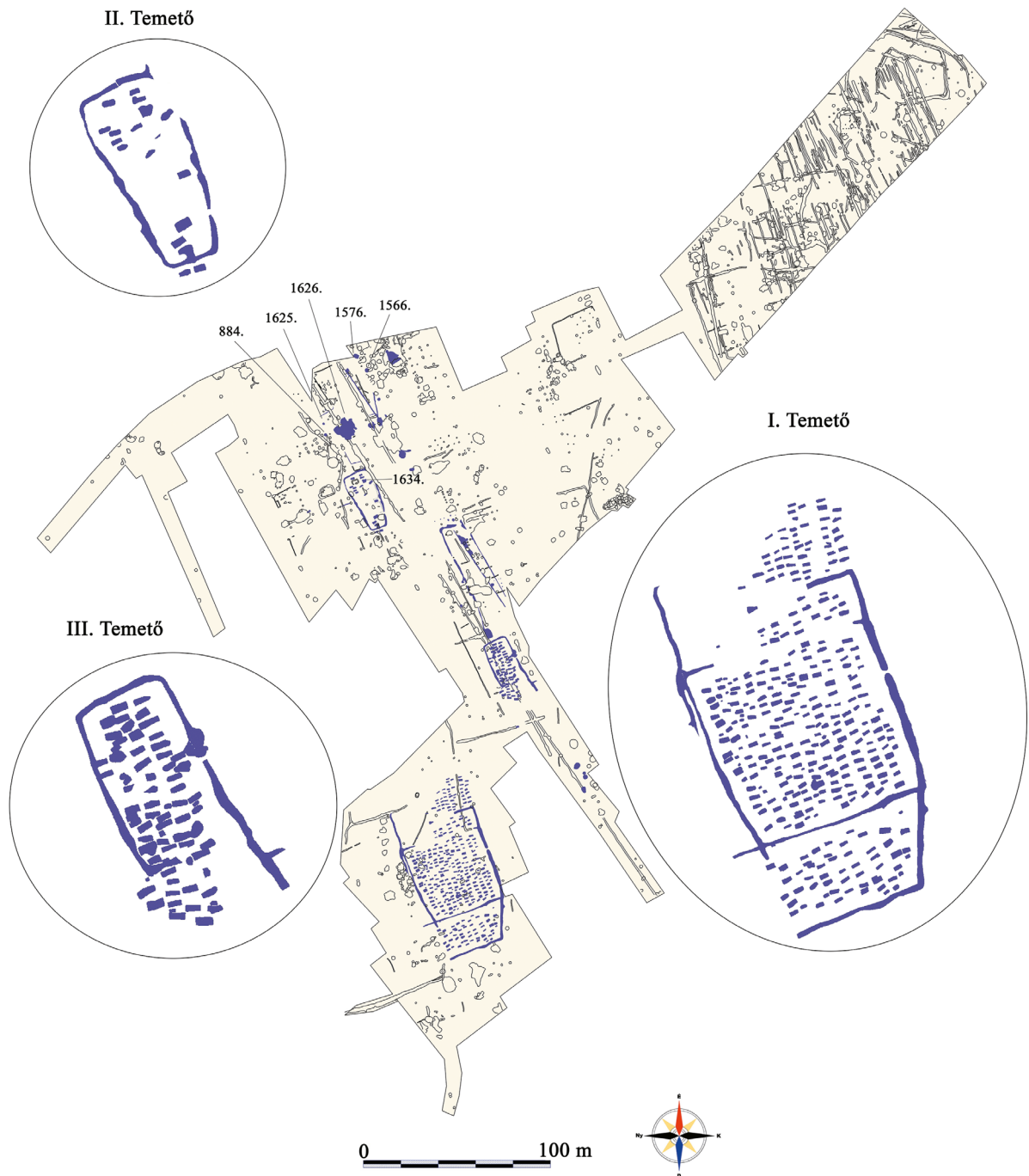
¹ A feltárások során, mintegy 61.000 m²-en kilenc korszak 1900 objektuma került elő. Előzetes közlései: GALLINA 2004; GALLINA – SOMOGYI 2007, 35–38.

² MAGYAR 1985, 40.

³ MAGYAR 1985, 68.

⁴ A lelőhelytől északra, Fehérbézsénytől közvetlenül északra fellelhető a Temetői tábla helynév. Timár Péter szíves szóbeli közlése (SMFN 1974, 3/293).

⁵ MAGYAR 1985, 40.

1. kép. A fonyód-fehérbézsényi lelőhely 2003–2004. évi feltárásának összesítő térképe, kiemelve a török kori temetők és az emberi maradványokat tartalmazó objektumok (Készítette: Archeodata 1998. Bt. és Gulyás Gyöngyi)

mellett a fonyódi vár töltött be jelentős szerepet 1544 és 1575 között a török elleni harcokban.⁶ A területet a török végvári harcok idején Palonai Magyar Bálint védte és uralta királyi kapitányként.⁷ Elképzelhető, hogy a bézsényi földvár az általa védett török kori fonyódi palánkvár külső

⁶ MAGYAR – NOVÁKI 2005, 46.

⁷ Palonai Magyar Bálint (15??–1573) vagyontalan nemesként Pécssett szolgált, majd Szigetváron állt Nádasdy Tamás horvát-szlavón bán szolgálatába. Később Nádasdy csapatainak parancsnoka, a mezei hadak hadnagya lett. Felesége, Tóti Lengyel Brigitta révén lett a szigligeti vár kapitánya, majd Buda 1541-es elfoglalása után felépítette „a természettől fogva is erős Fonyódot (...) s támadásra és védelemre egyaránt alkalmatossá tette” (KOMÁROMY 1912, 242).

övezetéhez tartozhatott. A fácánosi Alsóvártól délkeletre, mintegy 12 km-re fekvő fehérbézsényi vár kiterjedése 190×140 méter volt.⁸

A vár építésének pontos ideje és építetőjének személye nem egyértelmű. Egyes elképzelések szerint Magyar Bálint építtette az 1570-es évek elején, hogy birtokait szemmel tarthassa. Más vélemények szerint az építés már 1536-ban vagy az 1540-es években elkezdődött, az építetők között pedig Magyar Bálint és/vagy a Lengyel család neve is felmerült. Annyi bizonyos, hogy a vár 1548-ban már állt.⁹ 1570–1571-ben kelt levelekben arról panaszkodik Magyar Bálint felesége Lengyel Brigitta, hogy a török *castellumot*, tehát várat emelt Fonyód ellenében Bézsényben,¹⁰ amely valószínűleg azonos a lelőhely melletti építménnyel. A portyázásoknak végül Fonyód 1575-ös török elfoglalása vetett véget.¹¹ A törökök, miután bevették a palánkot, a lakóit kardélre hányták és temeikkel együtt felgyújtották azt. Az árkokkal, sároszt palánkokkal körbevett várból mára semmi sem maradt.¹² Fonyód ezután lakatlan hely lett, mint azt a koppányi szandzsák 1578/1580. évi adóösszeírása jelzi.¹³ A Lengyel család későbbi végrendeleteiben és peres irataiban szerepel Fonyód vára, de Fonyód a puszták, praediumok között van felsorolva.¹⁴

A FONYÓDI HÓDOLTSÁGKORI TEMETŐK, TÖMEGSÍROK

Tanulmányunk a török kori temetők, a több halottat tartalmazó tömegsírok és rendellenes helyzetű temetkezések kapcsán a török hódoltság határvidékének kegyetlen harcaiba enged bepillantást.¹⁵ E mozgalmas időszakot tükrözi a három különálló temető 441 temetkezése és tömegsíriai. A temetők jelentősége a többi között abban áll, hogy mindhárom teljesen feltártnak, azaz minden irányból lehatárolhatónak tekinthető. A lelőhely meghatározó eleme a feltárt terület délnyugati részén fekvő 350 síros, rendezett szerkezetű és „jogállású” temető (I. temető) (1. kép). Emellett a terület északi részén 70 és 21 sírból álló kisebb sírkert is napvilágra került (II–III. temető). A II. temető 21 sírja az I. temetőtől észak-északkeletre, kb. 250 méterre, a III. temető 70 sírja a II. temetőtől délkeletre, kb. 60 méterre feküdt.

Mindhárom sírkertet egy-egy észak-északnyugat–dél-délkeleti irányú, kissé trapéz alaprajzú árokkal kerítették körbe. Az I. temető közel 3900 m², a II. sírmező 240 m² és a III. temető 570 m² nagyságú területet kerített. Az I. temető kerítőárka nagyobb szakaszon északnyugati irányba, a II. temetőjé délkeleti irányba volt nyitott. A III. temető kerítőárka talán teljes lehetett, annak keleti részét egy később kiásott árok pusztította el. Az I. temető esetében jól látható, hogy a külső nagy kerítőárkon belül négy különálló temetőrész helyezkedik el, melyeket közel nyugat–keleti irányú keskeny árkokkal vagy árokszakaszokkal választottak el egymástól. A legdélebbi egység – alapterülete 700 m² – északi szélét egy, a külső kerítőárokba csatlakozó, észak-északkelet–dél-délnyugat irányú árokkal választották le. Ennek a temetőkertnek a nyugati oldala nyitott volt. A legdélebbi temetőrésztől északra egy nagyobb, közel 1800 m² alapterületű egység figyelhető meg, melynek északi részét északnyugaton és északkeleten egy-egy rövidebb, a külső nagy kerítőárokból kiinduló

⁸ MAGYAR – NOVÁKI 2005, 45. Az ilyen kisebb fiók- vagy tarisnyavárak, úgymint Fonyód-Fehérbézsény, Ordacsehi-Kisvár, Ordacsehi-Zarda-vár, Szőlősgyörök-Kopasz-berek egy-egy észak-déli vagy nyugat-keleti irányú utat zártak le (MAGYAR 1985, 82–83).

⁹ SZABADOS 2017, 67–68.

¹⁰ HÓVÁRI 1985, 349. jegyzet: Bocskay György levele Batthyány Boldizsárhoz. Bécsújhely, 1570. december 4. HÓVÁRI 1985, 362. jegyzet: Lengyel Brigitta levele Batthyány Kristófhhoz. Szigliget, 1571. szeptember 6.

¹¹ HÓVÁRI 1985, 120. Valószínűleg részben a fehérbézsényi várból indult a török támadás 1575-ben a fácánosi vár ellen. Miután 1575 augusztusában a törökök elfoglalták a fácánosi várat, lerombolták azt, mely többé nem épült fel (MAGYAR – NOVÁKI 2005, 46–47).

¹² 1812-ben így írnak a várról: „*valamely mély árokkal körülsáncolt várnak vagy nagyobb erődítménynek a helye is látható ezen a pusztán, de hogy mi volt, nem világos.*” (MAGYAR – NOVÁKI 2005, 46.) A fonyódi Alsóvár történetéről és az ott folyt feltárásokról részletesebben lásd: SZABADOS 2017.

¹³ HÓVÁRI 1985, 153, 373. jegyzet.

¹⁴ HÓVÁRI 1985, 374. jegyzet.

¹⁵ A témáról megjelent írások: BERNERT – ÉVINGER 2010; GALLINA – GULYÁS 2017, 59–62.

2. kép. Légi felvétel az I. temetőről (Fotó: Ásatárs Kft.)

árokcsomok jelzi. Ezután egy kisebb, kb. 500 m² alapterületű sírkert következik, melyet a legészakabbi egységtől az északkeleti részen egy keskeny, észak-északkelet–dél-délnyugat irányú árok szakasz határol le attól az északi temető-csoporttól, melyet keletről és északról már nem kerített a nagy külső árok. Ami még érdekes, hogy a két északi sírcsoport nem húzódott el nyugati irányba, a nagy kerítőárok nyugati széléig. Elképzelhető, hogy az I. temető két északi csoportjában fekszenek a legkésőbb eltemetettek, egyrészt mert az északi sírcsoportot két oldalról nem övezi árok, így olyan érzést kelt, mintha a temetőárkot nem folytatták volna valami okból kifolyólag. Másrészt mert e két csoportnál „nincs kitöltve” a terület temetkezésekkel.

A II. és a III. temetőkben már nem figyelhetők meg az I. temetőhöz hasonló elkülönülések. A II. temetőben jól láthatóan a kijelölt sírkert észak-északnyugati és a dél-délkeleti részébe temetkeztek elsősorban, azonban két sírt (1095., 1126.) a kerítőárok délkeleti szakaszának külső oldalához ástak. Kérdés, hogy miért, ugyanis a temetőkertben volt még hely bőven. A pontos választ nem tudjuk, de talán köze lehet ahhoz, hogy mindkét, húszas éveiben járó férfin puskától származó lött sérülés volt. Az 1095. sírban nyugvó egyén bal combnyakán a puska okozta lött sérülés, az 1126. sírban fekvő egyén jobb medencelapátja felett pedig egy lövedék volt.

A III. sírkert ismét érdekes, mert itt is nagyjából szabályos sírsorok mutathatók ki, mint az I. temetőben, azonban itt a temetőt kerítő árok a délnyugati részen nem folytatódott, hanem keleti irányba bekanyarodott. Továbbá a temetőárok északnyugat–délkeleti szakasza nem párhuzamosan haladt a sírgödrök rövidebbik, keleti végével, hanem keletebbre tartott tőlük, mintegy trapéz-szerű-

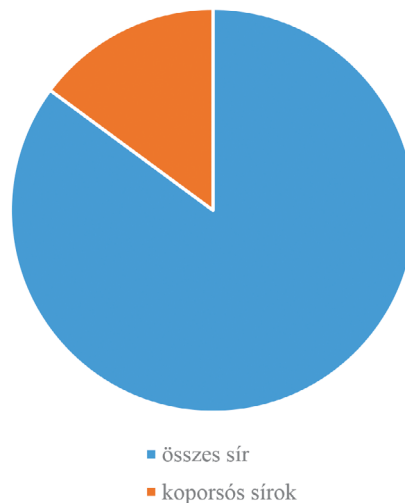
en elhajolt. A sírkert déli részén levő temetkezések nyugatról és délről nem voltak lehatárolva. A fentiek alapján itt is elképzelhetőnek tartjuk, hogy ezek a sírok későbbiek lehetnek és valószínűleg idő hiányában nem kerítették el őket a temetőárokkal.

A sírok jellemzően délnyugat–északkeleti, kisebb részben nyugat–keleti tájolásúak, a sírgödrök lekerekített sarkú téglalap- vagy kissé szabálytalan trapéz-, egy-két esetben ovális alaprajzúak, függőleges falúak voltak.

Az I. és a III. temetőben – a II. temetőtől eltérően – szinte szabályos sorokban helyezkedtek el a sírok (2. kép). Szuperpozíciót csak egy esetben lehetett megfigyelni. A halottakat jórészt fából készült, ácsolt vagy szegelt koporsóban temették el, melyre a famaradványok vagy a vasszegek, illetve egy-két esetben a vaspántok utaltak. Az I. temetőben 61 biztosan koporsós, a II. temetőben három, a III. temetőben pedig 13 koporsós sír volt (1. diagram). A koporsóba történő temetés nemtől és kortól függetlenül, a csecsemőkortól a felnőttkorig előfordult.

A koporsós sírok 6%-ában ácsolt ládakoporsós temetkezéssel számolhatunk vasszőgek hiányában. Ezek mindegyike az I. temetőben fordult elő,¹⁶ kivéve egy sírt (1853.), amely a III. temetőben feküdt. Összesen négy sírból került elő vasalat vagy ácskapocs. Ezek közül két sír (857., 863.) a II. temetőben, egy-egy sír pedig a másik két temetőben volt.¹⁷

A szegelt koporsós sírokban a koporsószegek száma az esetek felénél tíz vagy annál kevesebb, a másik felénél, tíz darabnál is több volt (1. táblázat). Ott, ahol a vasszőgek száma tíz darabnál kevesebb, ott a koporsó rövidebbik végénél, a sarkok közelében kerültek elő. A húsz-harminc darab szöggel rögzített koporsóknál a vasszegek szinte körbevették a csontvázat. Az álló, oldalsó deszkát az aljához, a fej és a láb felőli végén, két-három vasszőggyel szegelték meg két-két oldalon. Továbbá a fej felőli végénél, a koporsó végdeszkáján belül négy-öt szeggel meg is erősítették a koporsót. Az 1261. temetkezés azért is érdekes, mert az elhunyt számára rövidnek bizonyult a koporsó, így kissé zsugorított helyzetbe fektették bele.¹⁸ A sírban (I. temető) a koporsószegeken kívül a koporsó rövidebbik oldalának 3–5 cm széles deszkáit is meg lehetett fogni (3. kép).

1. diagram. A koporsós sírok aránya a temetőekben

Temető száma	Koporsószegek száma
I.	1–37 db
II.	1 db
III.	1–16 db

1. táblázat. A fonyódi temetők koporsós sírjaiban talált koporsószegek száma

Néhány esetben – tíz sírnál – következtetni lehetett arra, hogy az elhunytat lepelbe csavarva helyezték örök nyugalomra. Az említett temetkezések mind az I. temetőben fordultak elő. Mintegy félszáz esetben a halottakat a sírgödör déli oldalába vájt padmalyba fektették (2. diagram). A padmalyos vagy oldalfülkés síroknál a fő gödör részbe nem, hanem a lejtős vagy egyenes aljú oldalfülkébe temették el az elhunytakat (4. kép). Itt azonban érdemes kihangsúlyoznunk, hogy a feltáráskor azok a temetkezések lettek padmalyosnak meghatározva, melyek nagyméretűek voltak, és nem a

¹⁶ Ácsolt ládakoporsós sírok az I. temetőben: 1059., 1136., 1155., 1464.

¹⁷ Az 1593. sír az I., az 1854. sír a II. temetőben volt.

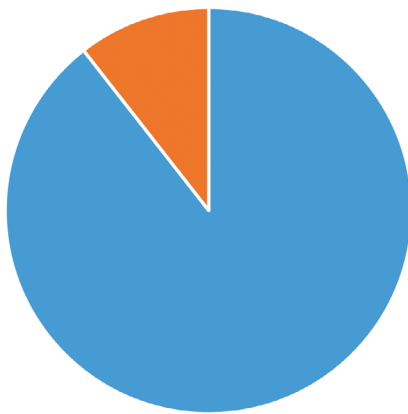
¹⁸ Az I. temető egy másik sírjánál (1351.) is azt jegyezték fel, hogy a koporsó rövidegsége miatt helyezték az elhunytat zsugorított helyzetben el.

3. kép. Az 1261. koporsós sír (Fotó: Ásatárs Kft.)

4. kép. Az 1092. padmalyos sír (Fotó: Ásatárs Kft.)

2. diagram. A padmalyos sírok aránya a temetőben

■ összes sír
■ padmalyos sírok

sok 10–19 esetben jelentek meg. Ezeken kívül a többi változat csupán egy-hat esetben fordult elő. A II. temetőben a temetkezések több mint a felében feküdtek a karok a test mellett. A sírok kisebb részében a kartartásnak hat variációja volt megfigyelhető. Ezek között a kezek combnyakra, medencékre, keresztcontra vagy csak az egyik kar medencére történő fektetése mellett csak egyszer (1766.) fordult elő, hogy mindkét kart derékszögben behajlítva a hasrészre fektették. A III. teme-

középtengelyükben, hanem a gödör valamely hosszanti oldalán feküdtek az elhunytak. Mivel a sírok sekélyek voltak, így a pontos sírkonstrukció nem volt megfogható.

A vázak háton fekvő, nyújtott helyzetűek voltak, néhány esetben a fejek alá voltak támasztva. Ez többségében az I. temetőben volt érzékelhető, csupán egy esetben fordult elő a III. temető egy sírjában (1898.).

A karok általában – a vizsgálat alá vonható temetkezések 56%-ában – a test mellett vagy attól kicsit távolabb helyezkedtek el. Viszont több mint száz csontváznál – a temetkezések 23%-ánál – eltért a karok helyzete a megszokottól.¹⁹ Ezek között legalább huszonnégyféle változatot lehet elkülöníteni. Ezek közül csak a legjellemzőbbeket említjük meg: mindkét kar könyökben kissé behajlított és a kézfejek a combnyakon nyugodtak; mindkét kézfej a medencén volt; a jobb kar nyújtott, a bal kissé behajlított; a bal kar nyújtott, a jobb kézfej pedig a medencén feküdt vagy csak kicsit be volt hajlítva. A felsorolt kartartá-

¹⁹ Az adatok az I., II. és a III. temető összes temetkezésénél kerültek meghatározásra.

5. kép. Az 1694. kettős temetkezés (Fotó: Ásatárs Kft.)

6. kép.
Lefejezett halottak sírjai
(Fotó: Ásatárs Kft.)

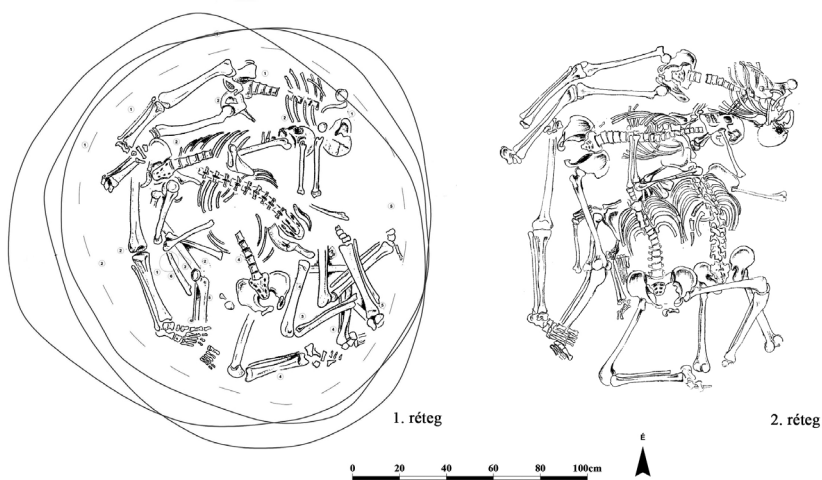
többen összesen tizennégyféle kartartást lehetett megfigyelni. A karok test mellé helyezése csupán 21%-ban fordult elő. A medencéken nyugvó kartartás 14%-ban, illetve a karok hasonló keresztbe helyezése 16%-ban volt jellemző. Egyedül ebben a sírkertben fordult elő, hogy az egyik kart a hason tették keresztbe, a másik kart pedig az ellentétes vállhoz hajlították (1854., 1858., 1890.). Ugyancsak itt talákoztunk azzal, amikor a kézfejeket az áll alatt kulcsolták össze (1843.).

Az I. temetőben „rendellenes” sírok nem fordultak elő. A II. temetőben számos sírba több

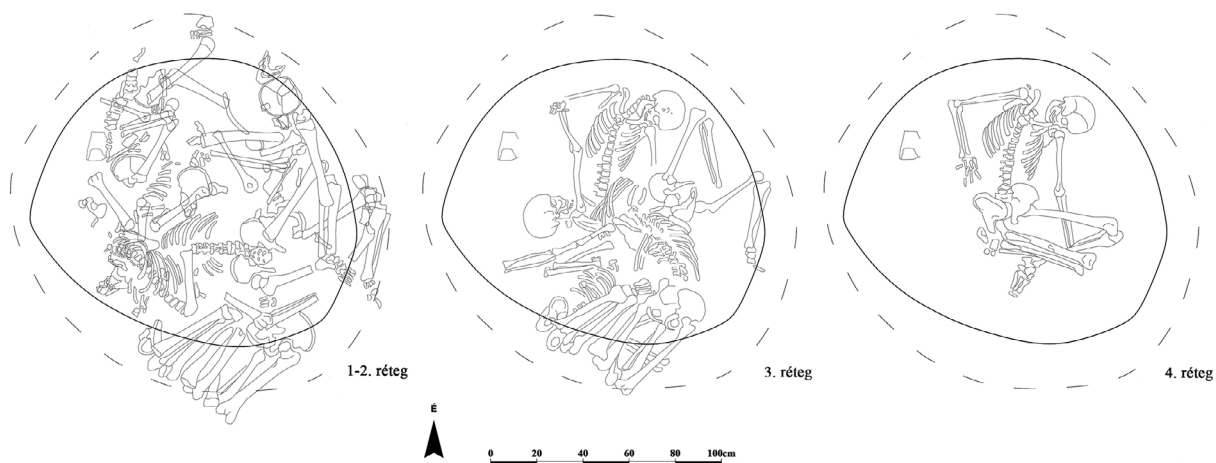
7. kép. Az 1031. sírban fekvő váz és koponyáján látható vágásnyom (Fotó: Ásatárs Kft.)

8. kép. Az 1566. tömegsír (Fotó: Ásatárs Kft.)

9. kép. A 884. tömegsír rétegei (Rajz: Ásatárs Kft.)

10. kép. Az 1625. tömegsír rétegei (Rajz: Ásatárs Kft.)

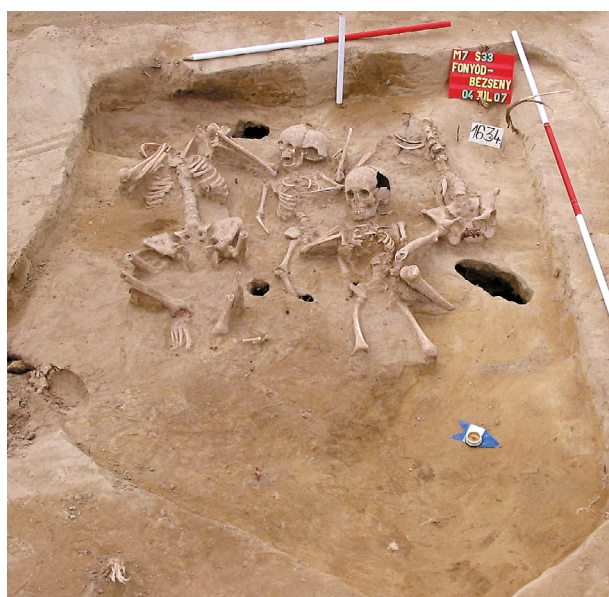
személyt temettek (5. kép) és előfordult kettévágott, lefejezett halott is. A III. temetőben a sorokba rendezett sírgödrök között voltak üresek, kettős temetkezések és fej nélküli halottak is (6. kép). A magányos vagy páros sírokban eltemetett, lefejezett halottak a temető sírjai között elszórtan, a többi halotthoz hasonlóan háton fekve, nyújtott végtagokkal (már amennyi megmaradt a végtagok közül) a közösség többi tagjához hasonló végtisztességet kaptak. A II. és a III. temető több sírjában is harci cselekmények áldozatai feküdtek. Többször megfigyelhető volt koponya- vagy végtaghiány, illetve vágás vagy puskagolyó általi sérülésnyomok (7. kép). Illetve két olyan sír is volt, melybe csak egy-egy koponya feküdt (I. temető: 1345. és 1457. sír).

A II. temető közelében három tömegsír is előkerült (8–10. kép). A nagyobb méretű gödrökben összesen 19 egyén maradványa feküdt. A csontvázak többsége lefejezve került a gödrökbe egymásra dobálva, valószínűleg megtorlás áldozatai lehettek. A 884. gödörben hat, az 1556. gödörben hét, az 1625. gödörben tíz egyén maradványai nyugodtak (2. táblázat).

Objektum száma	Egyének száma	Nemük	Életkoruk
884	6	4 férfi, 2 fiatal felnőtt	15–55 év között
1566	7	5 férfi, 2 fiatal felnőtt	15–40 év között
1625	10	10 férfi	16–25 év között
1634	4	1 férfi, 1 nő, 2 gyerek	22–25 év között

2. táblázat. A fonyódi tömegsírokban fekvő emberi maradványok nem- és életkor adatai (Bernert Zsolt antropológus adatai alapján)

Sajátos volt a 1634. objektum, mely a II. temető északi részén – a temetőárkon belül – helyezkedett el (11. kép). Ez több szempontból is különbözik a másik három jelenségtől. Egyrészt sekély, sírszerű gödorről van szó. Másrészt a temetőárkon belül, a sírok között helyezkedett el. Harmadrészt a két, erősen felhúzott térdű felnőtt között feküdt a két gyermek. A temetkezésben érezhető egyféle szabályosság, gondoskodás, szemben a másik három tömegsírrel. Ott a gödrökbe beledobálták az elhunytakat, egymás hegyén-hátán feküdtek, itt valószínűleg egy extrém többes, talán családi temetkezésről beszélhetünk.

11. kép. Az 1634. sír (Fotó: Ásatárs Kft.)

12. kép. Az 1626. gödör az állatvázakkal (Fotó: Ásatárs Kft.)

13. kép. Karneolgyűrűk az I. temető két sírjából (Fotó: Ásatárs Kft.)

14. kép. Az 1953. sírban talált fülesgombok (Fotó: Ásatárs Kft.)

Ezenkívül említést érdemel az is, hogy további két telepobjektumban (1565., 1568.) valószínűleg egy-egy egyénhez tartozó maradványok vázrészei feküdtek a hamus-faszenes betöltés (pusztulási réteg) felett.

A 884. és az 1625. tömegsíroktól keletre, alig 5 méterre helyezkedett el az 1626. számú, nagyméretű, a középső részén kerekded formában lemélyedő gödör, melyben a nyesési szinttől közel 1 méteres mélységtől, egészen a gödör aljáig hat-hét lóhoz és szarvasmarhához tartozó teljes váz feküdt (12. kép). A tetemetek egyben dobálták be a gödörbe. A vázak mellől bőrszíjdarabok, vastöredékek, patkó, pántok, bronz- és vaslemezek, továbbá zöld mázas török kori edénytöredékek és össze nem tartozó egyéb állatsontok is felszínre kerültek. Valószínűleg a gödörbe dobott, elhullott állatok is a török kori háborús eseményekkel állhatnak kapcsolatban.

A TEMETŐK LELETANYAGA

A csontvázak mellől kevés melléklet került felszínre, általában viseleti tárgyak, a ruhák rögzítésére használt bronz és vas franciakapcsok. A leletek között két egyedi, faragott, nyolcszögletű, féldrágakőből készült gyűrű említhető meg az I. temetőből (13. kép). Az 1243. és az 1296. sírokból származó gyűrűk egy 40–45 és egy 45–55 év közötti nő jobb kézcsontjain voltak. Az 1296. sírban levő darab az elhunyt középső ujját díszítette. A sírok közötti hasonlóság az elhunytak neme és nagyjából azonos életkoruk mellett, hogy mindkét sír déli irányú padmalyos temetkezés volt. A fonyódi gyűrűk pontos párhuzamai 2016-ban, a Budapest-József nádor téren végzett mélygarázs építése során kerültek elő. Az itt feltárt temetőrészlet hasonló tájolású, testhelyzetű és kartartású elhunytakat rejtő, sorokba rendeződő 1058 sírből állt. Az elhunytak mellett itt is kevés mellékletet leltek, négy sírből öt, karneolból faragott, vastos fejesgyűrű került felszínre a jobb kéz egyik ujján (mint a fonyódi síroknál is).²⁰ A rendkívül ritka lelet kapcsán – a fonyódi és budapesti darabokon kívül Szekesfehérvárról ismert egy példány – az eddigi kutatások nem hoztak eredményt viselőjük kapcsán. Tóth Anikó felhívta a figyelmet arra, hogy ezeket a vastos gyűrűket nem lehetett a hétköznapiakban

²⁰ TÓTH 2021, 74–75.

használni, mert arra kényelmetlenek voltak. Valószínűleg talizmánok lehettek, és csak a temetéskor húzták az elhunyt kezére.²¹ A karneolgyűrűk oktagonális fejű fémből készült párhuzamai a muszlim környezetű gyűrűk felé mutatnak. Az iszlámban léteznek vallási jelentőségű gyűrűk, melyek féldrágakő-berakással készülnek.²² A hazai leletanyagban számos hódoltság korabeli, sokszögletű, fémből készült pecsétgyűrű ismert.

Két férfi sírjában (937., 997.) az I. temetőben, a bokák környékéről egy-egy 0,8 cm átmérőjű, három helyen átfúrt ezüstkorong került elő. Valószínűleg a ruházatot díszítő korongokról lehet szó, melyek talán másodlagosan kerültek a bokák mellé. Textilmaradvány egyedül az 1521. sírban nyugvó elhunyt térdei közül került felszínre.

Pénzérme egyedül a III. temető 1955. sírjában volt, I. Miksa 1578-ban vert érméje.²³ Ugyancsak e temető 1942., női, bolygatott sírjából került felszínre egy csavart karikájú bronzgyűrű pajzs alakú fejjel. Továbbá a III. temető két gyermek sírjában (1953., 1956. sír) párta vagy fejfedő maradványai voltak megfigyelhetők a koponya környékén, néhány cm széles sávban. Az 1953. sírban nyugvó 8–9 év közötti gyermek fejfedőjét bronz-spirálokkal és -dróttal, -rezgőkkel díszítették. A koponya jobb oldalán, a homlokon és a hátsó, tarkórészen szervesanyag általi elszíneződés látszódott. Az 1956. sírban fekvő, 5–6 év körüli gyermek koponyájának felső részén figyelték meg a párta (?) maradványát, melyet a bronzrezgők mellett 2 db zöld színű üvegyönggyel is ékítettek. A díszes fejékek sajátos viselete a rác-vlah közösségeknek, de Wicker Erika gyűjtése alapján azok a dunántúli „polgári-katonai” temetőkben nem jellemzőek.²⁴

Az 1953. sírban, a nyak körül 4 db kisméretű (4–5 mm átmérőjű) bronz fülesgomb is volt, melyek füllel a koponya irányába álltak, egymástól nagyjából egyenlő távolságra (14. kép). Valószínűleg az ing nyakát díszíthették és nem ruharögzítő feladatuk volt. A gombok, mint a fejfedők és a párizsi kapcsok, ugyancsak jellegzetes leletei a rác-vlah. népességnek.²⁵

A TÖRÖK KORI EMBERTANI ANYAG VIZSGÁLATI EREDMÉNYEI (15. kép)²⁶

A temetkezések embertani anyagának vizsgálatát Bernert Zsolt antropológus (Magyar Természetudományi Múzeum Embertani Tár) végezte el. A 463 egyén közül 129 gyermek és 334 felnőtt életkorú volt (3. diagram). A felnőttek között 193 férfi és 95 nő volt, 46 felnőtt (köztük 43 serdülőkorú) nemét nem lehetett meghatározni (4. diagram). A két nem egymáshoz viszonyított megoszlása rendkívül egyenetlen, minden női halottra kettő halott férfi jutott. A férfi halottak kimagasló arányának okát elsősorban a területen akkor zajlott harci eseményekben kell látnunk, erre utalnak a főként férfi csontvázakon megfigyelhető traumás elváltozások is. Gyakoriak voltak az alsó végtag erős csontjait érintő törések, ami más történeti népességek vizsgálatakor csak nagy ritkán figyelhető meg. A sérülések többsége éles tárgytól származott. Az erőszakos halál sok esetben egyértelműen rekonstruálható, pl. a jobb kéz egy vágással való amputációja formájában, amit nem kísért gyógyulás. Gyakran a koponyán volt nem gyógyult vágás vagy ütés nyoma. Ugyanakkor előfordult olyan elhunyt, akinek csigolyái között puskagolyó volt, de a lövés csontsérülés nélkül akadt el a lágyszövetekben. A lefejezés gyakran rosszul sikerült és az állkapocs, az arckoponya területét érintette, ami arra utal, hogy a lefejezés harctéri körülmények között történhetett.

Az antropológiai vizsgálatok megállapították, hogy a koponyákon és a végtagokon megfigyelt vágások egy része minden bizonnyal fokos élettől, egy esetben pedig a fokos kalapácsszerű végétől származott.

²¹ TÓTH 2021, 75.

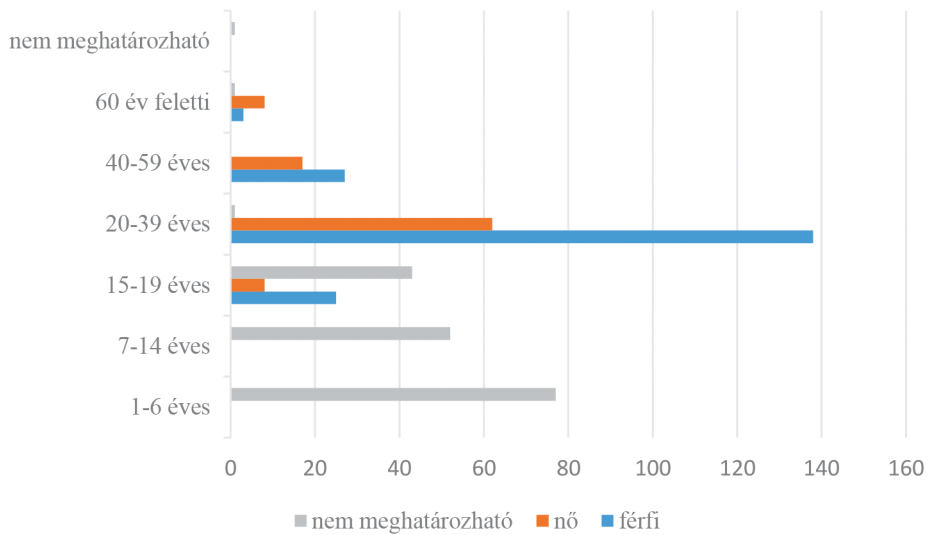
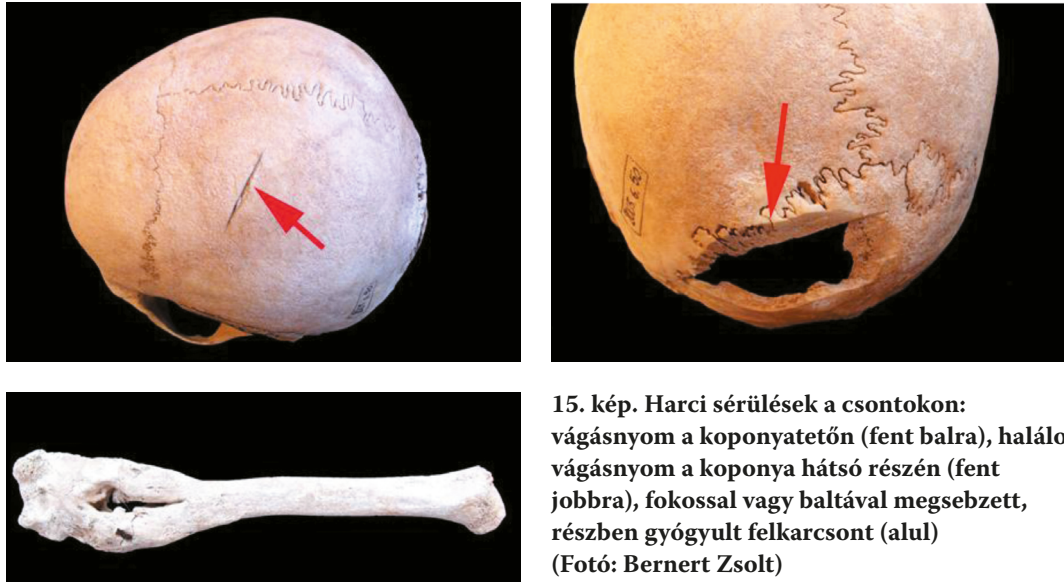
²² TÓTH 2021, 75.

²³ A pénzérmék sírba helyezése elterjedt szokás a rác-vlah temetőkben, és az érmék valóban pénzként kerültek a sírokba (WICKER 2008, 140).

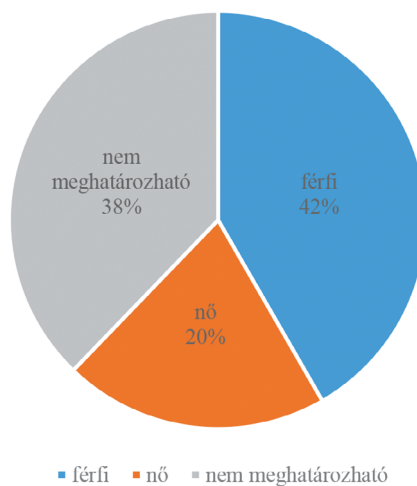
²⁴ WICKER 2008, 99.

²⁵ WICKER 2008, 120, 127.

²⁶ Források: BERNERT – ÉVINGER 2010; BERNERT 2005.

3. diagram. Nemek szerinti és korcsoportmegoszlás a temetőben (Bernert Zsolt adatai alapján)

4. diagram. A nemek megoszlása a temetőben (Bernert Zsolt adatai alapján)

A sérülések többi részét valószínűleg szablyák, de viszonylag egyenes vonalú hosszú vágások alapján nem kizárt, hogy elsősorban nyugati zsoldosok által használt kardok (spádék) okozták. Ezekkel a szablyákkal, esetleg kardokkal végezték a lefejezéseket is.

A vizsgált embertani anyagban a népesség életkori eloszlása is szokatlan. A fiatal férfi halottak száma és aránya meghaladja a nőkéét. A legtöbb történeti korú népességnél az eltemetett férfiak és nők száma megközelítőleg egyenlő. Rendkívüli események szükségesek a nemi megoszlás jelentős egyenetlenségéhez (pl. szerzetesek, katonák nagyarányú jelenléte).

Koponya nélkül eltemetett férfiak a szabályosan, sírokba fektetett és a tömegsírba földelt halottak között is voltak. A lefejezés nyomát a szabályos sírokban talált csontvázakon csak ritkán lehetett megfigyelni. A tömegsírban nyugvó egyéneknél azonban szinte minden esetben észrevehetőek voltak a lefejezés árulkodó nyomai, számos esetben a lefejezés éles vágásfelszíne(i) is jól kivehető(k). A humán anyag vizsgálata során egy egységes, dinári típusú, Balkánra jellemző népesség képe rajzolódik ki, ami különbözik az itt éltektől. Embertani jellemzőjük a magas termet, a rövid, de széles fej, a magas homlok és a kiálló orr. A népesség párhuzamainak keresése kapcsán előzetesen megállapítható, hogy a Dombóvár-Békátó puszta 16–17. századi népességével való hasonlóságot az újabb megvizsgált egyének is csak tovább erősítik.

Az embertani vizsgálatok kimutatták azt is, hogy a III. temető népessége kevertebb volt, mint az I. temető népessége. Továbbá a tömegsírokban lelt maradványok alacsonyabb termetűek és más embertípusúak voltak, mint a temetőkben fekvők.

Az embertani vizsgálatok alapján a következőképpen rekonstruálhatjuk a korabeli népesség szociális helyzetét. A Török Birodalom alacsony népsűrűségű határvidékére a Balkánról származó lakosság települhetett. Irodalmi adatokból tudjuk, hogy ez megszokott gyakorlat volt, amit adókedvezményrel is támogattak, ugyanakkor a végek lakói hadi szolgálattal tartoztak. A lakosság életét sorozatos háborúskodások kísérték.

A több kisebb összeütközés a fiatal férfiak jelentékeny halálozásával járt. Őket időről időre a temető többi sírja közé temették. Ugyanakkor a megölt ellenség halottait (valószínűleg a magyarokat) a temető szélein ásott gödrökbe dobálták, fejeiket hadizsákmányként levágták. A határvidék a nők életét is megkeserítette, de nemcsak a férfiak elvesztése miatt. A temetőben megfigyelt férfi-többletet ugyanis nemcsak a harci cselekmények során elhunytak száma okozta, hanem a női sírok alacsony száma is. Valószínűleg a portyázások során a törökök helyi nőket (is) elrabolhattak, akik maradványai nem e temetőkben kerültek eltemetésre. Ennyire tragikus sorsú népességek csak a római kor előtti időkből ismertek a Kárpát-medencéből. A megdöbbentő emberveszteség érthetővé teszi, miért néptelenedtek el egész országrészek a török kor idején.

ÉRTÉKELÉS, ÖSSZEFOGLALÁS

Fonyód-Fehérbézsény lelőhelyen három különálló temető került feltárássra. A régészeti kutatások során templommaradványt nem találtak.²⁷ Mindhárom sírkertet téglalap-alaprajzú árokkal kerítették körbe. Temetőárok hasonló korú és népességű temetőfeltárásból eddig nem ismert. Viszont itt érdemes megjegyezni, hogy az egymás közelében fekvő, de egymástól mégis elkülönülő temető-kertek a muszlim vallású kirgizeknél és kazakoknál is megtalálhatók, viszont a rác-vlah temetőkben idegen.²⁸

A nyugat–keleti vagy délnyugat–északkeleti irányítású sírok észak–északnyugat–dél–délkeleti irányú, szinte szabályos sorokba rendeződve helyezkedtek el. A hódoltságkori balkáni eredetű népesség temetkezései kapcsán Wicker Erika megjegyezte, hogy „A több száz ismert sírszámú, össze-

²⁷ A hódoltságkori balkáni eredetű népességek általában a lakott területeiktől távolabb temetkeztek, ahol nem állt templom (WICKER 2008, 50).

²⁸ WICKER 2008, 77.

*függő területen feltárt temető közül a fonyódi feltűnően szabályos sírsoraival eltér a rendezetlenebb képet mutató egyéb temetőktől. Ennek okát abban látom, hogy feltehetően a közelben fekvő török vár katonaságának temetkezési helye volt, s betelepítésének módja a mindenkori hadi eseményekkel függhetett össze.*²⁹ Megállapítása valószínűleg helytálló, hiszen a temető embertani anyagában, más hasonló korú temetőkhöz képest viszonylag magasabb volt a harci események során szerzett gyűlt vagy halált okozó traumás elváltozások aránya.

A fonyódi temető(k)ben rátemetés nem fordult elő, mely a hasonló korú és népességű temetőkre is jellemző.³⁰ Ennek oka talán abban rejlik, hogy a sírokat megjelölhették, melynek mára semmi nyoma sem maradt. A bácsalmási temetőben Wicker Erika két sír fej felőli végén deszkából készített sírjelmaradványt dokumentált.³¹ Tehát ezek alapján nem zárható ki azok léte. Másrészt a közösség halottait óvó, a következőkben levezetett szokásaiból is eredeztethető az egymásra temetés hiánya.

Az elhunytak koporsóba történő eltemetése az összes sír 17%-ánál volt megfogható koporsószegek vagy famaradványok formájában. Az egykori koporsók, faládák formája nem volt rekonstruálható.

A török kori rác- vlah népesség temetkezési szokásaira továbbá az is jellemző, hogy egy sírba egy elhunytat temettek el, a többes temetkezések ritkán fordulnak elő.³² A fonyódi temetőkhöz azonban több olyan sírgödört is kibontottak, melybe két-három egyén maradványai feküdtek. A 905. sírban három váz, a 863., 928., 937., 1073., 1694., 1782., 1865., 1918., 1939., 1940. és 1947. sírokban pedig két-két egyén nyugodott.³³ A temetkezések közül csak kettő tartozott az I. temetőhöz (928., 1073. sír),³⁴ a többi a II. és a III. temető területén helyezkedett el. Ez alapján e két temető sajátosságaként értékelhetjük a többes temetkezéseket. Ezek az ún. csoportos temetkezések elsősorban a dunántúli „polgári-katonai” jellegű lakosság temetőire jellemzőek.³⁵ A rendellenes (koponya nélküli, végtaghiányos, sérült) csontvázak a harci eseményekben bővelkedő török korszakra, a helyieket elsősorban sújtó időkre utalnak. A II–III. temetőben nyugvókban a helyi magyar lakosságot vélhetjük.

Az ún. I. temetőben megfigyelt különböző temetkezési szokások, például a padmalyos sírok, a nem összekulcsolt vagy a mellen/hason keresztben lévő kéz-/kartartás, a nem templom köré szervezett temetők azonban nem magyar és valószínűleg nem keresztény, jórészt már muzulmán dél-szláv (bosnyák, rác, vlah-iflak stb.), egy kevert jellegű balkáni népességre utalnak.³⁶ Az eddig ismert párhuzamok alapján (Bácsalmás-Óalmás, Dombóvár-Békátó, Győr-Gabonavásártér, Katymár-Téglagyár, Zombor-Bükkszállás, Esztergom-Szentkirály, Budapest-V. József nádor tér) egy balkáni, részben már muzulmán csoport temetkezhetett ide.³⁷

E jelenségek több gyökerű, helyi specialitásokkal rendelkező, bevándorló, mozgó népességre utalnak. A jelenségek alapján az I. temető népességében egy balkáni eredetű, részben vagy egészében muszlim vallású, katonáskodó, oszmán szolgálatban álló, irreguláris katonai egységet és családjaikat sejtethetjük. A mozgó csoport később, valamikor Fonyód elfoglalása után letelepedett le itt. A párhuzamok, a kisszámú leletanyag és az írott források alapján a temetőket a 16. század utolsó harmadára datálhatjuk.

Bézsény a 17–18. századtól vált ismét lakottá. A feltárás során a lelőhely észak-északnyugati részén kora újkori településnyomok kerültek elő, melynek nyomát az 1783-as I. katonai felmérés tér-

²⁹ WICKER 2008, 53.

³⁰ WICKER 2008, 52.

³¹ WICKER 2008, 73.

³² WICKER 2008, 71. A muszlim temetőkhöz szinte sosem többes temetkezés (WICKER 2008, 85).

³³ Ezek között volt olyan, amelyben nem teljes vázak, hanem egy teljes váz és mellette egy másik egyén vázmaradványa feküdt. Pl. a 863. sírban, a teljes váz sírgödörében egy koponya volt. Az 1918. sírban fekvő gyermek vázrészzei felett gyermekkoponyacsontokat találtak.

³⁴ A 928. sírban valószínűleg a szülésbe elhunyt fiatal nő és csecsemője, az 1037. sírban a húszas éveiben járó nő és 1–3 éves gyermeke nyugodott.

³⁵ WICKER 2008, 71.

³⁶ WICKER 2002a, 95–124.

³⁷ WICKER 2002b, 228–230; WICKER 2008, 13–18; TÓTH 2021.

képe is jelzi.³⁸ Gödrök, egy kút, pásztorépítmények, árkok kerültek felszínre. Kiemelhetjük azokat a viszonylag ritkának számító, nagyméretű, alapárkos-cölöpszerkezetes, illetve tűzhelyes veremépítményeket, amelyeket tüzelősólnak, valamint pincének határozhatunk meg néprajzi párhuzamok alapján. A fenti, török kori temető és e település viszonya nem tisztázott, talán a temetőben nyugvó népesség kései időszakához tartozhatott. Érdekességképpen említjük meg, hogy az egyik veremépületből egy kapupersely és faragott kváderkő, más objektumokból vörös és fehér színű faragott kő és vakolat került elő. Talán az egykori bézsényi templomból származtak, s így e település lakóihoz köthető talán Besenyő-Bézsény templomának végleges pusztulása.

E keresztény balkáni közösség sorsa a 16. század utolsó negyedéig követhető, tovább nem ismerjük nyomaikat, talán a tizenöt éves háború viharai sodorták el őket örökre szemünk elől.

³⁸ GALLINA 2004, 38; GALLINA – SOMOGYI 2007, 38; MAGYAR – NOVÁKI 2005, 45.

IRODALOMJEGYZÉK

- BERNERT 2005
BERNERT Zsolt: *Jelentés a 2005-ben megvizsgált fonyód-bézsénypusztai csontmaradványokról*. Kézirat, 2005.
- BERNERT – ÉVINGER 2010
BERNERT Zsolt – ÉVINGER Sándor: Lefejezett törökök, gödörbe hányt magyarok. *Sírásók naplója. Régészblog*. https://sirasok.blog.hu/2010/08/11/lefejezett_torokok_godorbe_hanyt_magyarok (Letöltés: 2023. 10. 13.)
- GALLINA 2004
GALLINA Zsolt: Fonyód-Bézsénypuszta (M7 S-33 lelőhely). In: Honti Szilvia – Belényesy Károly – Fábíán Szilvia – Gallina Zsolt – Hajdú Ádám Dávid – Hansel Balázs – Horváth Tünde – Kiss Viktória – Koós István – Marton Tibor – Németh Péter Gergely – Oross Krisztián – Osztás Anett – Polgár Péter – P. Szeőke Judit – Serlegi Gábor – Siklósi Zsuzsanna – Sófalvi András – Virágos Gábor: A tervezett M7-es autópálya Somogy megyei szakaszának megelőző régészeti feltárása (2002–2003). Előzetes jelentés III. – Preliminary Report III. The Preceding Archaeological Excavations (2002–2003) of the M7 Highway in Somogy County. *SMK XVI* (2004) 34–40.
- GALLINA – GULYÁS 2017
GALLINA Zsolt – GULYÁS Gyöngyi: „Viadalhelyeken véresen, sebesen, halva sokan fekszenek...” *HR II/2* (2017) 59–62.
- GALLINA – SOMOGYI 2007
GALLINA Zsolt – SOMOGYI Krisztina: Fonyód-Bézsénypuszta (M7/S-33 lelőhely). In: Honti Szilvia – Fábíán Szilvia – Gallina Zsolt – Hajdú Ádám Dávid – Hornok Péter – Koós István – Mersdorf Zsuzsa – Molnár István – Németh Péter Gergely – Polgár Péter – P. Szeőke Judit – Serlegi Gábor – Siklósi Zsuzsanna – Sipos Carmen – Somogyi Krisztina: Régészeti kutatások az M7-es autópálya Somogy megyei szakaszán és a 67-es úton (2004–2005). Előzetes jelentés IV. – Archaeological Research on the Somogy County Section of the M7 Highway and on Route No. 67. (2004–2005). Preliminary Report IV. *SMK 17/A* (2006) [2007] 35–38.
- HÓVÁRI 1985
HÓVÁRI János: Fonyód a török hódítás korában. In: *Fonyód története*. Szerk. Kanyar József. Fonyód 1985, 113–166.
- KOMÁROMY 1912
KOMÁROMY András: Magyar Bálint kapitány életéből 1543–1572. *Hadtörténeti Közlemények* 13/1 (1912) 238–278.
- MAGYAR 1985
MAGYAR Kálmán: Fonyód története az őskortól a középkorig. In: *Fonyód története*. Szerk. Kanyar József. Fonyód 1985, 25–104.
- MAGYAR – NOVÁKI 2005
MAGYAR Kálmán – NOVÁKI Gyula: *Somogy megye várai a középkortól a kuruc korig*. Kaposvár 2005.
- SMFN 1974
Somogy megye földrajzi nevei. Szerk. Papp László – Végh József. Budapest 1974.
- SZABADOS 2017
SZABADOS Ákos: A fonyódi Alsóvár. *Castrum. A Castrum Bene Egyesület folyóirata* 20 (2017) 63–98.
- TÓTH 2021
TÓTH Anikó: Török kori temető a József Nádor téren. *HR VI/1* (2021) 72–75.

- WICKER 2002a WICKER Erika: Muzulmán elemek a hódoltság kori rácok temetkezési szokásaiban – Muselmanische Elemente unter den Bestattungbräuchen der Razen in der Türkenzeit. *Cumania. A Bács-Kiskun Megyei Önkormányzat Múzeumi Szervezetének Évkönyve* 18 (2002) 95–124.
- WICKER 2002b WICKER Erika: Bácsalmás-Óalmás, Homokbánya 16–17. századi rác temetője. In: *A hódoltság régészeti kutatása. A Magyar Nemzeti Múzeumban 2000. május 24–26. között megtartott konferencia előadásai*. Szerk. Gerelyes Ibolya – Kovács Gyöngyi. Budapest 2002, 225–236. (Opuscula Hungarica III.)
- WICKER 2008 WICKER Erika: *Rácok és vlahok a hódoltság kori Észak-Bácskában – Rác and Vlach People in the Northern-Bácska Region during the Turkish Rule*. Kecskemét 2008.

RÖVIDÍTÉSEK

HR
SMK

Határtalan Régészet, Szeged
Somogyi Múzeumok Közleményei, Kaposvár

Did the Balkans Extend to Lake Balaton? *Ottoman-Period Burial Ground(s) in Fonyód-Bézsény*

The site mentioned in the title rises above the swampy area of Balaton stretching south of Fonyód. The excavations carried out in the early 2000s brought to light the remains of an Ottoman-period settlement and cemetery. In the second half of the 16th century, the area saw several stirring events and upheavals. This age is reflected by the three cemeteries of the excavated site, with a total of 430 burials and four mass graves. The greatest part of the site is occupied by a cemetery with a regular structure comprising 350 burials divided by trenches. To the north of this cemetery, in two smaller burial grounds surrounded by ditches, a different type of more mixed population was buried. The skeletons in the graves bore traces of battle injuries. Next to them, there were the mass graves of 23 decapitated individuals thrown into four well-like features. It is striking, however, that there is no sign of any church next to the cemeteries.

Based on some analogues, the artefacts discovered, and the written sources available, we can date the cemeteries to the last third of the 16th century. The real question though is who was buried in these cemeteries, and who lived at the settlement? There are no relevant written sources. There is only evidence about the battles.

Based on the features, the people buried in the large cemetery must have belonged to an irregular military unit of Balkan origin and some or all of them followed the Muslim religion. They served in the Ottoman army and were accompanied by their family members. We have data about several cemeteries without churches, where people of Balkan origin and Muslim religion or customs were buried. In this case, however, we can demonstrate non-peaceful contact with the local population and a short period of habitation. The mass graves may reflect the turbulent period around the occupation of the fortress. The subjugated Hungarian population of the region must have been buried in the smaller cemetery.

The foreign community buried in the large cemetery settled here sometime after the Ottoman occupation of Fonyód. The population of the region does not appear in the Ottoman tax censuses, perhaps because the militant Muslims paid their dues with military service. Over time, the community was swept away by fights during the Ottoman period, perhaps already by the battles of the Long Turkish War, and disappeared into oblivion, perhaps forever.

Da li se Balkan prostirao do Balatona?

Groblja iz turskog doba u mestu Fonjod-Beženj

Lokalitet pomenut u naslovu nalazi se u močvarnom delu Balatona, južno od Fonjoda. Tokom iskopavanja koja su vršena početkom 2000-ih godina, tu su otkriveni tragovi naselja i groblja iz turskog doba. U drugoj polovini 16. veka ovo područje prolazilo je kroz veoma burna vremena i razne preokrete. Ovaj period ogleda se u tri otkrivena groblja, koja sadrže ukupno 430 grobova i četiri masovne grobnice. Najveći deo lokaliteta zauzima lepo uređeno groblje sa 350 grobova koje je jarkom podeljena na više zona. Severno od ovog dela nalaze se dva manja segmenta okružena jarkom gde su sahranjeni ljudi drugačijeg tipa - tu je sahranjeno mešovito stanovništvo, koje na sebi nosi znakove neobičnih, ratnih povreda. U njihovoj blizini nalaze se i masovne grobnice sa 23 obezglavljenih osoba pronađene u četiri objekta nalik bunarima. Upadljivo je međutim, da u blizini groblja nema tragova crkve.

Na osnovu paralelnih istraživanja, pronađenog materijala i pisanih izvora, groblje datira iz poslednje trećine 16. veka. Veliko je pitanje ko je na ovim grobljima sahranjen, ko je ovde živeo? Pisani izvori svedoče samo o bitkama, ali ne i o ljudima.

Na osnovu iskopina, može se naslutiti da je stanovništvo sahranjeno na velikom groblju pripadalo neregularnoj vojnoj jedinici balkanskog porekla, delimično ili potpuno muslimanske veroispovesti, ljudi koji su služili vojsku pod osmanlijama a tu se nalaze i njihove porodice. Poznajemo nekoliko grobnih nalazišta bez crkve, koja su pripadala narodu balkanskog porekla, muslimanskom ili nekom narodu sa muslimanskim običajima, ali ovde se takođe primećuju konflikti sa lokalnim stanovništvom i kratkotrajno naseljavanje. Masovne grobnice možda odražavaju period nemira za vreme okupacije utvrđenja. Na manjem groblju naslućujemo i potčinjeno mađarsko stanovništvo sa tih prostora.

Strana zajednica velikog groblja naselila se ovde negde posle zauzimanja Fonjoda. Stanovništvo ovog regiona ne pojavljuje se u turskim poreskim popisima, možda upravo zbog toga što su u borbama muslimani svojom krvlju plaćali porez. Vremenom su ovu zajednicu razneli vetrovi i bure Vojne krajine, možda već i tokom Petnaestogodišnjeg rata, da bi nestala iz našeg vidokruga, možda zauvek.

